

րական տրամադրությունները պետք է բարձրիժողի արվելին ցարական կենտրոնական կառավարության և անդրկովկասյան իշխանությունների կողմից: Ավելին, սրանց վարքագծում շատ շուտով նկատելի են դառնում որոշակի հակահայկական տրամադրություններ, որոնց խթանողը Կովկասի կառավարչապետ Պասկևիչն էր: Եթե մինչև Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին Պասկևիչը հայերին շողորթոթելու, նրանց ընդառաջելու քաղաքականություն էր վարում, ապա հետագայում նա ակներև ատելություն էր տածում հայերի նկատմամբ: Նման քաղաքականության հիմքը պետք է փնտրել այն ինքնավարական ձգտումների մեջ, որոնց համար մարտնչել էր հայ ժողովուրդը և որոնք գաղտնիք չէին Կովկասի կառավարչապետի համար:

Պասկևիչը, որին հանձնարարված էր Արևելյան Հայաստանում նոր իշխանության կազմակերպման և նոր օրենքների կենսագործման խնդիրը, չապաղեց իսկույն եեթ ձեռնամուխ լինելու ցարիզմի գաղութային քաղաքականության կենսագործմանը: Նրա առաջին քայլերից մեկը հայ գործիչներին ասպարեզից հեռացնելն էր, որոնք հայկական ինքնավարական ձգտումների թարգմանն էին: Դրանց մեջ ամենակարկառուն դեմքը Ներսես Աշտարակեցին էր, հայ ինքնավարական բաղձանքների գաղափարակիրներից մեկը: Պասկևիչի սադրանքներով էր, որ ցարական կառավարությունը որոշեց Հայաստանից հեռացնել Ներսես Աշտարակեցուն, Թիֆլիսի թեմը գլխավորող հայ վիճակավորին, նրան փաստորեն աքսորելով հեռավոր Բեսարաբիա: Ներսես Աշտարակեցին մեղադրվում էր այն բանում, որ իր ազդեցության տակ առնելով Երևանի ժամանակավոր վարչության պետ գեներալ Կրասովսկուն, հայերի նրկատմամբ վարել է աշուու քաղաքականություն և դրանով իսկ մահմեդական ազգաբնակչությանը «գրգռել» ընդդեմ հայերի, որ նա փորձել է ընդլայնել էջմիածնի կաթվածատիրական իրավունքներն ի հաշիվ արքունի գանձարանի: Պասկևիչը չէր խորշում նույնիսկ հակառուսական տրամադրություններ վերագրել Աշտարակեցուն: Իր հերյուրանքներն հիմնավորելու համար Պասկևիչը օգտագործում էր այն փաստը, որ Աշտարակեցին մտադրություն ուներ կազմել շուրջ 200 հոգուց բաղկացած մի զորաջոկատ, որը կոչված էր պաշտպանելու էջմիածնի վանքը: Պասկևիչն այդ մտադրությունն հրամցնում էր իբրև հայկական քառակ կազմելու և հաջերին Ռուսաստանի դեմ ապստամբեցնելու փորձ: Ծիշտ է, շուտով նա հարկադրված էր ժխտել իր այդ հերյուրանքը Ներսեսի հասցեին, սակայն փաստը մնում էր փաստ, որ նա ամեն կերպ ձգտում էր ասպարեզից հեռացնել Ներսեսին: Այդ բանը նրան հաջողվեց, և Ներսես Աշտարակեցին հեռացվեց Հայաստանից: Հեռացվեց նաև հայերի նկատմամբ բարյացակամորեն տրամադրված գեներալ Կրասովսկին, Սակայն Պասկևիչը այսքանով էլ չբավարարվեց: Նա սկսեց հալածել և պատժել այն անձանց, ովքեր տոգորված էին Հայաստանի պետականության վերականգնման գաղափարով:

2. ՀԱՅԿԱՆ ՄԱՐԶԸ

1828 թ. մարտի 20-ին Նիկոլայ I-ը, Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը վավերացնելուց անմիջապես հետո, ստորագրեց մի հրամանագիր, ուր ասված էր. «Համաձայն Պարսկաստանի հետ կնքված պայմանագրի, հրամա-

յում եմ՝ Պարսկաստանից Ռուսաստանին միացված Երևանի և Նախիջևանի խանություններն այսուհետև բոլոր գործերում անվանել Հայկական մարզ և այն ներմուծել մեր տիրադատի մեջ։ Այս մարզի բարեկարգման և կառավարման մասին կառավարիչ սենատը համապատասխան հրամանագիր կստանա իր ժամանակին»³։

Այսպիսով, Երևանի ժամանակավոր վարչությանը գալիս էր փոխարինելու վարչական մեկ այլ օրգան, և նորաստեղծ մարզի կառավարման գործը փոխանցվում էր մարզային վարչությանը⁴, որի պետ նշանակվեց Երևանում ռուսական զորքերի հրամանատար գեներալ-մայոր Ալեքսանդր Ճավճավաձեն։ Վարչության կազմում իբրև անդամներ մտնում էին երկու ռուս զինվորական և տեղի հայ ու մահմեդական բնակչության իշխող խավերի մեկական ներկայացուցիչներ։ Մինչև 1833 թ. հայ բնակչության ներկայացուցիչն էր Սահակ Մելիք-Աղամալյանը։ Վարչության կազմի մեջ մտնում էին նաև երեք խորհրդական, որոնք համապատասխանաբար պետք է վարեին գործադիր, ֆինանսական, տնտեսական և դատական գործերը։

Հայկական մարզն իր հերթին բաժանվում էր Երևանի և Նախիջևանի գավառների և Օրդուբադի օկրուգի։ Գավառներում ստեղծվեցին ոստիկանական վարչություններ և գավառական դատարաններ, իսկ Երևանում և Նախիջևանում՝ քաղաքային դատարաններ։ Նախիջևանի գավառում և Օրդուբադի օկրուգում իշխանությունը թողնվեց տեղական մահմեդական նախնիների՝ էհսան խանի և նրա եղբայր Շեյխ-Ալի բեկի ձեռքը, մի բան, որ խիստ դժգոհություն առաջացրեց հայ բնակչության մեջ։ Հիշյալ անձնավորությունների ձեռքում տեղական իշխանության թողնելը ցարական իշխանությունները բացատրում էին այն բանով, որ նրանք պատերազմի ընթացքում իբր մեծամեծ ծառայություններ են մատուցել ռուսական զորքերին։ Էհսան խանին և Շեյխ-Ալի բեկին ռուս սպաներից միայն օգնականներ էին հատկացվում։

Ինչ վերաբերում է Հայկական մարզի քոչվոր քուրդ և ադրբեջանցի բնակչությանը, ապա նրանց վրա շարունակվելու էր իրենց ցեղապետերի կառավարչությունը։ Սկզբնական շրջանում մահալների և առանձին գյուղերի կառավարման նախկին ձևը գրեթե պահպանվեց, քանի որ այնտեղ իշխանության գլուխ մնում էին պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանի կառավարիչները, այն է՝ միրբուլուները, մելիքները և աղաները։

Այնուամենայնիվ, Հայկական մարզի ստեղծումը ցարական կառավարության կողմից մասնակի զիջում էր ինքնավարական և ազգային պետականության վերականգնման ձգտումներին։ Եվ եթե «Հայկական մարզ» անվամբ ցարական կառավարությունը կամենում էր խաբուսիկ պատրանքներ ստեղծել հայ ազատագրական շրջաններում, ապա վերջինները իրոք ցանկալին ընդունում էին իրականի տեղ։ Շեյխ բոլորովին նոր էր այս անունը մտցվել Ռուսաստանի վարչական աշխարհագրության մեջ, երբ Երևանի և նրա շրջակա գյուղերի հայ հասարակության կողմից մի բազմաստորագիր դիմում

³ «Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа», т. I, М., 1833, стр. 278.

⁴ Հայկական մարզի մեջ էր մտնում նաև Օրդուբադի գավառը։ Տե՛ս В. Н. Иваненко, Гражданское управление Закавказьем, Тифлис, 1901, стр. 241.

էր խմբագրվում, ուղղված էջմիածնի հոգևոր վարչության, որի մեջ իմիջի-
այլոց կոչ էր արվում ամբողջ աշխարհում ցրված հայությանը զաւ հավաքվել
Արարատյան երկրում, ուր մի ժամանակ հայոց թագավորությունն էր եղել
և ուր այժմ ուսաների ձեռքով նորից հաստատվել է ազատությունը»⁵:

Մինչդեռ իրականում ցարական կառավարությունը բոլորովին այլ մը-
տադրություններ ուներ: Պասկեիչը և ֆինանսների մինիստր Կանկրինը ամ-
բողջ Անդրկովկասը դիտում էին իբրև Ռուսական կայսրության գաղութային
մի կցորդ և ձգտում էին «այն կապել Ռուսաստանի հետ քաղաքացիական և
քաղաքական կապերով իբրև մեկ մարմին և ստիպել տեղի բնակիչներին խո-
սել, մտածել և զգալ ռուսաբար»⁶, ինչպես գրում էին Պասկեիչը և սենատոր-
ներ Մեչնիկովն ու Կուտաիսովը կենտրոնական կառավարությանը ներկայաց-
րած «Առաջարկությունների անդրկովկասյան երկրամասի կառուցվածքի մա-
սին» իրենց նախագծում: Ճիշտ է, այս նախագիծը չկենսագործվեց, սակայն
բացահայտում էր այն իրական քաղաքական գիծը, որին հետամուտ էր ցա-
րական կառավարությունը Անդրկովկասում:

Նորահաստատ վարչական կարգը Արևելյան Հայաստանում իրենից ներ-
կայացնում էր հնի և նորի մի խառնուրդ, ընդ որում 1828—1829 թթ. Թուր-
քիայի դեմ մղվող պատերազմը և 1828—1830 թթ. երկրում մոլեգնող ժան-
տախտի համաճարակը մեծապես խանգարում էին ռուսական իշխանություն-
ներին՝ ցարական օրենքների համապատասխան կարգ ու կանոն հաստա-
տել նոր նվաճված երկրում: Այս ամենի հետևանքով սկզբնական շրջանում
բնակչության մեջ ծայր է առնում զանգվածային խուլ բողոք, հատկապես
այն շահատակություններից, որ կատարում էին երկրի նախկին իշխողները,
որոնք այժմ էլ դեռ տեղեկում իշխանության սանձերն իրենց ձեռքն էին պա-
հում: Առանձնապես ուժեղ էր դժգոհությունը էհսան խանի և Շեխ-Ալի բեկի
տնօրինությանը թողնված նախիջևանում և Օրդուբազում, որտեղ «հուզմուն-
քը և դժգոհությունը... ծայր աստիճանի են հասնում»⁷:

Բայց այսպիսին էր իրավիճակը միայն սկզբնական շրջանում: Արևել-
յան Հայաստանի պատմության մեջ սկսվում էր մի նոր ժամանակահատ-
ված: Աստիճանաբար երկրի կառավարման մեջ զգալի փոփոխություններ էին
մտցվում: Ցարական կառավարությունը ձգտում էր երկրում հաստատել մի-
օրինակ կարգեր: Նախկին կառավարության բռնապետական ապօրինություն-
ները վերացվում էին, գործի էին դրվում հաստատուն օրենքներ, որոնք նա-
խորդ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ մի քայլ էին դեպի առաջ: 1830
թ. փետրվար ամսին Հայկական մարզի պետ նշանակվեց գեներալ-մայոր իշ-
խան Վասիլի Բեհբուլովը, որն այդ պաշտոնում մնաց մինչև 1838 թվակա-
նը: Բեհբուլովը զգալի աշխատանք կատարեց մարզում ցարական օրենք-
ների հաստատման և կիրառման ուղղությամբ: Սակայն այդ հարցը դրված
էր ողջ Անդրկովկասի մասշտաբով, որովհետև դեռևս մեկ ընդհանուր քա-
ղաքական գիծ չէր մշակված և, բացի այդ, կառավարական շրջաններում էլ

⁵ Առ, Հայոց պատմություն, նորագույն շրջան, մասն Բ, Երևան, 1927, էջ 133:

⁶ «Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20—60-х гг. XIX в.», ч. I, М.—Л., 1936, стр. 21.

⁷ АКАК, т. VII, стр. 647.

գոյություն ունեին լուրջ տարաձայնություններ: Եթե բացահայտ գաղութարարական հայեցակետի վրա կանգնած պաշտոնական անձինք (Պասկևիչ, Մեչնիկով, Կուտախով և այլք) այն միտքն էին արծարծում, որ անհրաժեշտ է իսկույն կեթ Անդրկովկասում մտցնել ռուսական վարչակարգ և արմատախիլ անել տեղական ժողովուրդների վարչական, և օրենսդրական նախկին համակառույցը, ապա Կովկասի կառավարչապետի պաշտոնում Պասկևիչին փոխարինած բարոն Ռոգենը դեմ էր արտահայտվում միանգամից նման արմատական փոփոխություններ կատարելուն և գտնում էր, որ տեղական ժողովուրդների վարչական և օրենսդրական կյանքում փոփոխություններն անհրաժեշտ է աստիճանաբար ներմուծել:

Այս տարաձայնությունների հետևանքով ողջ Անդրկովկասում կատարվելիք վերափոխումների հարցը փոքր-ինչ հետաձգվեց: Չնայած դրան, Պասկևիչի հանձնարարությամբ Վ. Բեհրուսովը Հայկական մարզում մի շարք վերակառուցումներ ձեռնարկեց: Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Փալավանդովի հետ միասին Բեհրուսովը Հայկական մարզի կառավարման բնագավառում մտցնում է էական փոփոխություններ՝ վարչութայն ռուսացման ուղղությամբ: Նրանք միասին կազմում են կանոններ, որոնք 1833 թ. հունիսի 23-ին վավերացվում են Նիկոլայ I-ի կողմից և օրենքի ուժ ստանում:

Հունիսի 23-ի օրենքով նախ և առաջ փոփոխությունների էր ենթարկվում Հայկական մարզի վարչական քարտեզը: Դրանով Երևանի գավառը բաժանվում էր չորս օկրուգների՝ Երևանի, Շարուրի, Սուրմալուի և Սարդարապատի: Նախիջևանի գավառը և Օրդուբադի օկրուգը պահպանվում էին: Նորաստեղծ օկրուգների կառավարման համար նշանակվում էին ռուս աստիճանավորներ, մինչդեռ Նախիջևանը և Օրդուբադը շարունակում էին մնալ նախկին նախիջևանի կառավարչության ներքո:

Մյուս կարևոր փոփոխությունը, որ բերում էր հունիսի 23-ի օրենքը, Հայկական մարզի վարչության կողբգիալ ձևի վերացումն էր և վարչության պետի փաստական միանձնյա իշխանության հաստատումը: Այնուհետև՝ եթե նախկինում ոստիկանական, դատական և ֆինանսական գործերի տնօրինությունը հանձնարարված էր խորհրդականներին, ապա այժմ դրանք իրականացնելու էին այդ նպատակով ստեղծված տարբեր բաժինները: Հարկերի և տուրքերի գանձման համար ստեղծվում է առանձին վարչություն, ինչպես նաև հատուկ կոմիսարի պաշտոն, որի հոգսը պետք է լիներ հարկերի ու տուրքերի գանձումը և պետական եկամտի նոր աղբյուրների որոնումը⁸:

Մինչ այդ Երևանում և Նախիջևանում եղած քաղաքային դատարանները վերածվեցին գավառական դատարանների: Մարզի բնակիչներին իրավունք էր վերապահվում նաև օգտվել միջնորդ դատարաններից, իսկ մահմեդականներին՝ նույնպես և շարիաթից:

Սակայն այս միջոցառումները ժամանակավոր բնույթ էին կրում, մինչ ցարիզմը ձեռնամուկ կլիներ ամբողջ Անդրկովկասում վարչական ռեֆորմների անցկացմանը:

⁸ «Полное собрание законов Российской империи» (այսուհետև՝ ПСЗРИ), т. VIII, 1833, № 6282.